

УДК 35.073.513.1

Ж. Д. Аннілогова,

к. е. н., Рада по вивченню продуктивних сил України НАН України

ПРАВОВЕ Й ЕКОНОМІЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РАЦІОНАЛЬНОГО ВИКОРИСТАННЯ ЗЕМЕЛЬНИХ РЕСУРСІВ

Проведено аналіз діючої законодавчої бази щодо ефективності раціонального використання земель. Запропоновано землеохоронний механізм для двох рівнів підприємств і внутрішньогосподарських підрозділів, проведення моніторингу ґрунтів.

The analysis of operating legislative base is conducted in relation to efficiency of the rational use of earths. A landed guard mechanism is offered for two levels of enterprises and internal economic subsections. Conducting of monitoring is offered earths.

Ключові слова: ґрунт, забезпечення, земельні ресурси, механізм, оцінка, раціональне використання, сільськогосподарські угіддя.

ВСТУП

Економічна система будь-якої країни знаходиться в тісній залежності від стану природних ресурсів і, в першу чергу, ґрунту. Відповідно, виснаження ґрунту приводить до відповідного "виснаження" економічної основи суспільства. Площа сільськогосподарських земель планети щорічно зменшується на 5—7 млн га. По оцінним даним — загальна площа зруйнованих і деградованих ґрунтів, що раніше були продуктивними, складає близько 20 млн км у порівнянні з 14—15 млн км орної площі, використовуваної в даний час у сільськогосподарських цілях. Якщо процес не зупинити, то до 2012 року площа сільськогосподарських угідь зменшиться до 1 млн га й у середньому на душу населення складе 0,2 га.

Це становище зумовлено сучасним веденням сільського господарства, яке можна розглядати як могутній двигун перетворення природний середовища, масштаби і напрямки впливу якого безупинно розширюються. Власне кажучи, сільськогосподарське виробництво перетворилося в складний комплекс антропогенних факторів, що не піддаються строгому обліку.

ПОСТАНОВКА ЗАВДАННЯ:

— провести аналіз діючої законодавчої бази щодо ефективності раціонального використання земель;

— запропонувати землеохоронний механізм для двох рівнів підприємств і внутрішньогосподарських підрозділів;

— запропонувати проведення моніторингу ґрунтів.

РЕЗУЛЬТАТИ

Оранка земель, осушення великих територій, внесення великих доз добрив з наступним виносом у водойми, розсіювання ядохімікатів та інші господарські впливи викликають негативні побічні явища, які можна згрупувати в кілька категорій: 1) виснаження ґрунтових ресурсів; 2) біологічне забруднення шкідниками сільськогосподарських культур; 3) хімічне забруднення (викиди); 4) фізичне погіршення стану навколишнього середовища; 5) негативні соціальні явища (перенаселеність міст).

В останні десятиліття широкий розвиток у ряді країн одержало законодавство, що регулює територіальне планування і використання земельних ресурсів: "планову організацію території у Германії, пристрій території" у Франції, "зонування" у США тощо. Обумовлене в порядку територіального планування призначення відповідних територій для житлового будівництва, промисловості, сільського господарства, відпочинку, тобто виділення відповідних зон, впливає на права й обов'язки всіх землевласників, дозволяє забезпечити дотримання екологічних вимог у діяльності відповідних державних органів і землекористувачів.

Економічні заходи змушують власників підприємств застосовувати найбільш ефективні й економічні методи боротьби з забрудненням. У Великобританії, наприклад, це привело до

того, що витрати на очисні спорудження складають у деяких випадках до 50% виробничих витрат [6, с. 56].

Для успішного застосування всього арсеналу економічних методів боротьби проти забруднення ґрунту необхідна інформація, дати яку покликаний моніторинг земель — система спостережень за станом земельного фонду, для своєчасного виявлення змін їхньої оцінки, попередження й усунення наслідків негативних процесів. Моніторинг повинний базуватися на трьох групах показників [1, с. 89]:

1) показника пригноблення ґрунтів, мінералізованості ґрунтового розчину (спостереження не рідше декількох разів на рік);

2) кількості гумусу, зміні змісту елементів харчування рослин, важких металів, вуглеводу (спостереження раз у 2—5 років);

3) зміні запасів гумусу й азоту в ґрунті, мінералогічному складу ґрунтів, потужності ґрунтових обріїв і інших стійких властивостей (контроль раз у 5—10 років).

Для ефективності ґрунтового моніторингу він повинний бути реалізований на трьох рівнях [7, с. 34]: 1) моніторинг стану ґрунтового покриву; 2) моніторинг стану ґрунтів; 3) моніторинг забруднення ґрунтів.

У Німеччині моніторинг ґрунтується на складанні земельними обласними органами влади "емісійних кадастрів". Ці "кадастри" містять перелік джерел забруднення з указівкою на їхнє місце розташування, структури забруднення по джерелах і питомій вазі кожного джерела в загальному обсязі забруднення середовища і характеристику забруднення. На основі цих даних складаються порайонні "кадастри" забруднення середовища.

У країні на державному рівні прийняті законодавчі акти, але не створений діючий господарський механізм раціонального природокористування, здатний зацікавити працівників в ефективному використанні землі, інших природних ресурсів. Агроекологія зовсім відірвана від виробничих відносин, що вільно чи не вільно відтискує її на другорядні позиції, хоча з неї повинно починатися виробництво. На практиці утворюється порочне коло, коли явний недолік матеріально-грошових засобів не дозволяє робити вкладення в підтримку екологічної рівноваги, а усе більш складний стан навколишнього середовища багато в чому сповільнює розвиток сільського господарства [4, с. 52].

Вихід зі сформованого становища представляється в з'єднанні екологічних вимог з економічними інтересами. Між ними немає нерозв'

язних протиріч, що не тільки доводиться економічними вкладеннями, але і підтверджується широкою практикою розвинутих країн. Розділи екології варто зробити невід'ємною частиною економічної системи, для чого необхідно враховувати витрати на відновлення природного середовища у виробничих відносинах і обмежувати інтереси економіки вимогами по охороні навколишнього середовища.

Приведений вище аналіз дозволяє уточнити і сформулювати основні вимоги проектування нової системи економічних взаємин із приводу екологічної охорони земель сільськогосподарського призначення.

Формулювання вимог припускає насамперед чітко окреслене коло економічних відносин, що повинні бути відбиті у відповідному економічному механізмі. Набір цих відносин стосується не всієї екологічної проблематики, а тільки її частини, зв'язаної з охороною земель сільськогосподарського призначення. Термін "охорона землі", а відповідно і "землеохоронна програма" трактують широко, сюди відносяться [5, с. 324]:

— охорона сільськогосподарських угідь від господарської діяльності і дії інших антропогенних факторів (від вітрової і водяної ерозії, занесення, заболочування й ін.) і відновлення площ, що постраждали від впливу перерахованих факторів;

— збереження і поліпшення якості сільськогосподарських угідь, споживчих властивостей ґрунтів (зміст живильних речовин, шкідливих хімічних і інших елементів, механічний склад тощо);

— контроль і регулювання якості сільськогосподарської сировини, призначеної для виробництва продуктів харчування, з метою захисту здоров'я покупців;

— перетворення земель для поліпшення умов проживання сільського населення (зміна ландшафту тощо).

Захист природи від антропогенного впливу припускає два головних напрямки діяльності: контроль і управління. Вищевказані вимоги освоєння землезберігаючих систем сільського господарства більше відносяться до внутрішньогосподарської програми захисту ресурсів і виконують роль контролю за раціональним використанням земель. Виконання задачі контролю забезпечує моніторинг. Моніторинг являє собою систему регулярних спостережень у просторі і часі, що дає інформацію про стан навколишнього середовища з метою оцінки минулого, сьогодення і прогнозу майбутніх параметрів навколишнього середовища, що

мають значення для людини. Основним інструментом моніторингової діяльності є "Екологічний паспорт поля".

Якщо досліджувати функціонування державного управління в області екології, то в цій частині правової реформи затягується робота над створенням окремої системи земельного управління. У цій системі основну роль повинна виконувати державна екологічна експертиза, що є обов'язковим заходом охорони навколишнього середовища, що передує ухваленню господарського рішення, здійснення якого може впливати на навколишнє середовище. Основним інструментом проведення державної експертизи повинні стати, на наш погляд, "Екологічний аудит". Екологічний аудит — процес виявлення відповідності виробничої діяльності підприємства екологічним вимогам. Екологічний аудит в першу чергу є засобом управління і лише в другу — засобом виконання природоохоронного законодавства.

У великому сільгоспідприємстві зовсім недостатньо "настроїти" на заощадження землі тільки стимулювання керівників і фахівців. Кожен первинний трудовий колектив повинний бути не менше керівників зацікавлений у виконанні землеохоронних програм. Саме в первинні трудові колективи переміщається зараз центр їхньої реалізації [3, с. 396]. Звідси необхідність "умонтувати" землеохоронні елементи в госпрозрахункові відносини між первинними трудовими колективами і підприємством. Виходить, що сучасний рівень свідомості працівників аж ніяк не гарантує автоматичне переключення психології вчорашнього найманого робітника на дбайливе хазяйське відношення до землі.

Об'єктивне поліпшення екологічних параметрів буде виявлятися в росту ґрунтової родючості, що принесе ефект у вигляді росту врожаю. У той же час у випадку поліпшення екологічної обстановки з'явиться і соціальний ефект, що виражається в полегшенні умов праці, зниженні захворюваності.

Приватна власність на землю дає можливість перебудові психології відбутися значно швидше. Оскільки власник володіє не просто ділянкою землі, призначеної для виробництва сільськогосподарської продукції, а одночасно здобуває майно, що має визначену вартість. Ціна землі багато в чому залежить від її якості, що у свою чергу визначається родючістю, екологічною чистотою й іншими параметрами, що залежать від застосовуваної системи землеробства. Але не тільки якість оброблюваної землі визначає вартість майна власника. Ще

велика його утрата відбудеться, якщо внаслідок ерозії й інших негативних причин земля, придбана як продуктивна буде виведена із сільськогосподарського обороту. Очевидно, що ціна таких ділянок різко упаде [2, с. 116].

В даний час у подібній ситуації головна задача землекористувача домогтися якнайшвидшого списання площ, що прийшли в непридатність, чи перевести рілля в менш коштовні категорії — пасовища, інші угіддя. У цьому випадку автоматично впливає зменшення виробництва і реалізації продукції і усі втрати при "нічийності" землі відносяться за рахунок усього суспільства. Конкретний винуватець — землекористувач — ніякої майнової відповідальності не несе. Отже, від відношення власника до своєї землі залежать не тільки врожай одного року, прибуток, але і вартість майна, що належить йому у виді земельного наділу. І цей капітал може збільшитися чи сильно уцінитися. У цьому корінну відмінність, з погляду зацікавленості, в охороні землі, між персоніфікованою власністю на землю й іншої форми володіння і користування.

Викладене вище відноситься не тільки до класичної приватної власності на землю, але і до таких її форм як колективно-приватна і колективно-спільна. Але щоб ці види власності були досить ефективні в змісті формування хазяйського відношення до землі потрібні соціальні заходи. По-перше, у колективах необхідно деталізувати натуральну власність, тобто кожен член колективу повинний знати грошовий еквівалент свого земельного паю при строго визначеній його якості. По-друге, грошову оцінку земельного паю варто поставити в залежність від зміни якості сільськогосподарських угідь, закріплених за конкретним підрозділом, у якому зайнятий конкретний працівник, тобто економічні важелі землеохоронного механізму повинні доходити до первинних трудових колективів і в першу чергу адресуватися їм.

Крім того, необхідно персоніфікувати відповідальність за стан якості землі апарата управління.

Друге положення зв'язане зі сформованою в країні продовольчою ситуацією. Темпи росту продовольства значно нижче росту населення. Світовий досвід показує, що чим гостріше дефіцит продуктів харчування, тим м'якше природоохоронна політика і, зокрема, до охорони земель. Але в міру насичення потреб у продовольстві вимоги до якості, до екологічної чистоти посилюються. Дана закономірність відбивається і на таких землеохоронних параметрах, як чистота ґрунтів, відсутність у них шкідливих

хімічних елементів тощо.

Однак, незважаючи на сформовану ситуацію, необхідно стабілізувати процес забруднення продукції і ґрунтів. Економічний механізм охорони земель повинний орієнтуватися на технології, що забезпечують повне засвоєння рослинами внесених добрив, на запобігання їхнього нагромадження в ґрунті. Така технологія сполучається зі стандартами, що визначають максимально припустимі з погляду здоров'я людини вміст хімічних домішок у продуктах харчування. Такі вимоги треба ставити в сьогоденній продовольчій ситуації і на їхній основі будувати стимулювання якості продукції.

В міру насичення потреб у продуктах харчування вимоги до їхньої чистоти посилюються. Причому, тут можливі дві стадії. На першій з них істотно скорочують норми внесення мінеральних добрив, розширюють список заборонених до застосування хімічних засобів захисту рослин. На цій стадії продукція, вирощена за новою технологією, підлягає додатковому стимулюванню, з таким розрахунком, щоб були відшкодовані втрати врожаю і виділені засоби для заохочення колективів, що освоїли природоохоронні технології.

На другій стадії, коли нові технології під дією згаданих стимулів одержують досить широке поширення, застосування стає обов'язковим. Надбавки до цін та інші стимули скасовуються, вводяться санкції за порушення нових, більш твердих стандартів по якості продукції і забруднення ґрунтів.

Викладена тактика поступової жорсткості економічного механізму не відноситься до таких землеохоронних задач, як збереження площі сільгоспугідь, запобігання їхньому неогрунтованому вилученню з аграрного сектора, призупинення процесу деградації ґрунтів і ін., прямо зв'язаних з величиною врожаю. У відношенні задач такого типу економічний механізм від початку повинний діяти в повну силу.

Третє положення стосується багатогранної проблеми стикування землеохоронного економічного механізму з процесом становлення ринкових відносин. Поки аграрний сектор, як і все народне господарство, знаходиться на перехідному етапі до ринку, де співіснують державне регулювання і ринкові елементи, цей етап вимагає вироблення специфічних важелів впливу, здатних орієнтувати трудові колективи на освоєння природозбережуючих систем землеробства. Така умова зв'язана з неминучими постачаннями продукції або державі, або безпосередньо на ринок збуту. Таким чином,

поряд з фінансовими важелями повинні застосовуватися і специфічні натуральні. З їхньою допомогою варто оцінювати чистоту (забруднення) продукції. Цей критерій виступає своєрідним індикатором, що сигналізує про дотримання екологічних вимог у господарстві.

Стосовно до землеохоронних систем можливе використання наступної групи показників: збереження площ сільгоспугідь (еродованість тощо); якості ґрунтів як характеристики середовища для вирощування врожаю (фізичний, хімічний склад і ін.); екологічної чистоти ґрунтів (шкідливі хімічні елементи, радіоактивне забруднення й ін.); екологічної чистоти продукції сільського господарства; контролю за використанням земель сільськогосподарського призначення; відповідності невикористаної діяльності підприємства екологічним вимогам, що розраховуються в процесі екологічного аудиту. Перераховані вище критерії і показники недостатні для того, щоб судити про характер і динаміку процесу, необхідно їхнє порівняння за поточний період з аналогічними за попередній відрізок часу, або з нормативами (стандартами).

Відповідно до інформаційної бази проектується економічні важелі, комбінація яких і складає основу економічного механізму землі. До них, на нашу думку, відносяться: компенсація збитку державі за забруднення землі і зниження параметрів ґрунтової родючості; компенсація збитку користувачем землі за виведення її із сільськогосподарського обороту; економічне заохочення за поліпшення екологічного стану землі; стимулювання виробництва екологічно чистої продукції шляхом економічних заходів.

При колективно-приватній, колективно-спільній і приватній власності на землю перераховані вище важелі можуть бути частково замінені коректуванням ціни землі.

Питання відшкодування збитку за виведення земель із сільськогосподарського обороту особливо актуальний у зв'язку з тим, що значну кількість гектарів кращих земель відведено для несільськогосподарських потреб. Не можна визнати нормальним таке положення, коли компенсація за вилучення земель для державних і суспільних потреб виробляється тільки у випадку, якщо земля уже використовувалася в сільському господарстві. Не говорячи вже про мізерність самої компенсації, про те, що відшкодування втрат загубило зв'язок з функцією економічного стимулювання охорони продуктивних земель від неогрунтованих вилучень для несільськогосподарських потреб і пе-

ретворилося у свого роду податок на споруджувані об'єкти, вона взагалі не виробляється за інші землі, у тому числі потенційно придатні для сільського господарства.

Для запобігання використанню родючих земель для несільськогосподарських потреб доцільно використовувати систему земельних податків, коли місцеві влади можуть обкласти землі, використовувані в сільському господарстві, більш низькими ставками, щоб зацікавити землекористувачів економічною вигодою. Якщо землекористувач вирішить використовувати землі не для виробництва сільськогосподарської продукції, то він повинний сплатити різницю в місцевий бюджет за низькими податковими ставками і за набагато більш високою місцевою ставкою. Через кілька років поворотні податки стають настільки великі, що землекористувачу нема рації використовувати землі не для цілей сільськогосподарського виробництва.

Однак питання збереження максимальної площі оброблюваних земель вимагає більш тонкого підходу. Більш того, що експлуатація еродованої і виснаженої ріллі окуповується не врожаєм у даний час, доводячи ґрунтовий покрив і весь природний комплекс до повної деградації, подібна установка носить екологічний збиток, платити за який прийдеться нинішнім і майбутніми поколіннями. Тому зі складу ріллі варто вивести суттєво еродовані і малопродуктивні землі і віддати їх під "зелені пари".

Економічне заохочення підприємств і їхніх трудових колективів поки що мало застосовується у вітчизняній практиці, тим часом воно виступає одним з істотних елементів активної екологічної політики. Позначилися надії на каральні заходи (тобто штрафи), що при сформованих формах господарювання не завжди були діючими. З огляду на вищевикладене на даному етапі необхідно прискорена перебудова психології працівників сільського господарства на природозбереження, доцільно значно розширити масштаби застосування економічних заходів заохочення. Для реалізації цього можливе використання декількох методів, одним із яких є стимулювання виконання природоохоронних заходів шляхом регулювання розміру виплати за їхнє проведення. У випадку підвищення ґрунтової родючості землекористувачам варто виплачувати його вартісної еквівалент. З метою стимулювання підвищення продуктивності земель їхнім власникам доцільно надати право витратити частину своїх засобів на поліпшення земель за рахунок земельного податку, включаючи в них витрати на вап-

нування, гіпсування, захист від ерозії. При цьому зазначені заходи повинні здійснюватися тільки відповідно до науково обґрунтованих проектів землевпорядження.

Особливої уваги заслуговує виробництво біологічно чистої продукції, що вимагає додаткових витрат для проведення додаткових чи дорогих заходів. При одержанні біологічно чистої продукції, необхідною економічною умовою повинне бути визначені співвідношення між її вартістю і суспільно необхідними витратами праці, обумовленими на основі сукупних витрат по обробленню культур на гірших землях, тому що в ряді випадків вимагаються додаткові грошові і матеріальні засоби для забезпечення відповідної якості продуктів. Крім того, врожаї, що обробляються на основі "біологічного землеробства", як правило, нижчі в порівнянні зі звичайною технологією, що природно позначається на його вартості. Тому ціна подібної продукції повинна бути приблизно в півтора разу вища її собівартості (зі світової практики), різниця між ціною реалізації і собівартістю повинна відноситися на збільшення прибутку.

Іншим важливим елементом активної екологічної політики є фінансова підтримка заходів, спрямованих, насамперед, на запобігання забруднень природного середовища. Стосовно до землеохоронних систем сюди відносяться заходи протиерозійного і ландшафтного характеру. Джерелами фінансування можуть виступати екологічні і землеохоронні фонди, про які говорилося вище. Одночасно варто кардинально змінити механізм надання фінансової допомоги, він повинний ґрунтуватися на кредитній формі. Доцільний був би випуск державою чи місцевою владою облігацій для фінансування, дешевих екологічних кредитів. З урахуванням загальних обмежень у матеріальній і фінансовій сфері народного господарства політики представлення пільг повинна застосовуватися вибірково. Підприємства повинні отримувати кошти з бюджету чи фонду за умови закінчення будівництва природоохоронного устаткування.

Необхідно, щоб допомога у фінансуванні екологічних заходів призначалася "малим" підприємствам, яким не під силу самостійно придбати й установити природоохоронне устаткування. Субсидування землеохоронних заходів повинне, у першу чергу, стосуватися неблагополучних в екологічному змісті територій.

Крім того, допомога держави повинна полягати в погашенні відсотків за користування

позичками й основної заборгованості банку (як правило, частково). Рішення по фінансовій підтримці ґрунтуються на конкретних програмах (галузевих, регіональних тощо) захисту земельних ресурсів.

ВИСНОВКИ

Виявлено неефективність діючої системи державного управління системою раціонального використання земельних ресурсів. Із перерахованих важелів-елементів проектується конкретний землеохоронний механізм для двох рівнів підприємств і внутрішньогосподарських підрозділів. Але для його реалізації необхідна визначена інформаційна база, що ґрунтується на даних моніторингу ґрунтів. Моніторинг ґрунтів пропонується нами проводити не тільки з погляду аналізу існуючого на практиці "Екологічного паспорту поля", але з "Екологічним аудитом ґрунтів".

Література:

1. Аграрна реформа в Україні / П.І. Гайдуцький, П.Т. Саблук, Ю.О. Лупенко; За ред. П.І. Гайдуцького. — К.: ННЦ ІАЕ, 2005. — 424 с.
2. Зубець М.В. Прогрес агропромислового комплексу України на базі інноваційних техно-

логій // Утвердження інноваційної моделі розвитку економіки України. Матеріали наук.-практ. конф. — К.: НТУУ "КПІ", 2003. — С. 115—120.

3. Касьянова Н.А., Романенко Т.А. Інформаційно-методичне забезпечення перспективного планування розвитку та структуризації аграрного виробництва на регіональному і господарському рівні // Організація інформаційно-консультаційного забезпечення АПК України / За ред. П. Т. Саблука. — К.: ІАЕ УААН, 2003. — Розд. 5. — С. 392—405.

4. Лебідь Г.М. Економічний вектор державної науково-технологічної політики у галузі агропромислового виробництва України // Економіка АПК. — 2002. — № 9. — С. 50—59.

5. Трегобчук В.М. Власність і екологія / Власність у сільському господарстві / За ред. В.В. Юрчишина, П.Т. Саблука. — К.: Урожай, 1993. — С. 325—345.

6. Федоров М.М. Економічні проблеми земельних відносин у сільському господарстві. — К.: ІАЕ, 2006. — 263 с.

7. Федоров М.М. Економічна оцінка земель як основа визначення плати за їх використання // Економіка АПК. — 2007. — № 4—5. — С. 33—38.

Стаття надійшла до редакції 03.06.2009 р.

ДО УВАГИ АВТОРІВ

ВИМОГИ ДО СТРУКТУРИ ТА ОФОРМЛЕННЯ МАТЕРІАЛУ:

- відомості про автора (авторів): ім'я, по батькові, прізвище, вчене звання, вчений ступінь, посада і місце роботи, службова і домашня адреси (з поштовим індексом), контактний телефон;
- УДК;
- назва статті мовою оригіналу та англійською мовою;
- коротка анотація (2—4 речення) мовою оригіналу та англійською мовою;
- ключові слова;
- текст статті повинен мати такі необхідні елементи: вступ (формулюється наукова проблема, ступінь її вивченості, актуальність тієї частини проблеми, якій присвячена стаття), постановка задачі (формулюються мета і методи дослідження), результати (викладається система доведень запропонованої гіпотези, обґрунтовуються наукові результати), висновки (вказується наукова новизна, теоретична і практична значущість результатів дослідження, перспективи подальших розробок з цієї теми). Розділи повинні бути виділені;
- обов'язковий список використаних джерел у кінці статті;
- обсяг статті — 12—25 тис. знаків (як виняток, не більше 40 тис. знаків);
- шрифти найпоширенішого типу, текстовий шрифт та шрифт формул повинні бути різними;
- ілюстративний матеріал повинен бути поданий чітко і якісно у **чорно-білому** вигляді. Посилання на ілюстрації в тексті статті обов'язкові. До графіків та діаграм мають бути подані таблиці, на основі яких вони збудовані;
- разом із друкованою статтею треба подати її електронний варіант на CD носії або електронною поштою. Файл статті повинен бути збережений у форматі DOC для MS Word. Схеми, рисунки та фотографії слід записувати окремими графічними файлами форматів TIF, BMP, JPG, в імені яких зазначається номер ілюстрації у статті, наприклад pict 4.tif.

Редакція залишає за собою право на незначне редагування і скорочення, а також літературне виправлення статті (зі збереженням головних висновків та стилю автора). Надані матеріали не повертаються.

Адреса редакції: 04112, м. Київ, вул. Дорогожицька, 18, к. 29
для листування: 04112, м. Київ, а/с 61; economy@kiev.rel.com, economy_2008@ukr.net
Тел.: (044) 458-10-73, 223-26-28, 537-14-33